

Івченко Б.-Ю. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів та природокористування

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5810-6065>

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУТТЯ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Анотація. У статті досліджується феномен патріотизму як державно-правової категорії в історичній ретроспективі. Проаналізовано, як у різні історичні епохи змінювалося розуміння патріотизму – від колективної відданості державі до усвідомленої співучасті громадян у забезпеченні суверенітету держави. Визначено що державно-правове буття патріотизму має подвійний характер: з одного боку, воно має свій прояв у правовому регулюванні відносин між державою та громадянином, а з іншого – у морально-ціннісному вимірі, який визначає готовність людини діяти на благо своєї держави. Патріотизм у такому контексті виступає інтегративним чинником формування національної ідентичності та національної свідомості.

Ключові слова: патріотизм, держава, суспільний договір, громадянський обов'язок, історична ретроспектива.

Постановка проблеми. У сучасному державно-правовому та громадському житті патріотизм – одне з найбільш «природних» і одночасно неоднозначних явищ. З одного боку, патріотизм є одним з елементів світогляду людини та природним почуттям, а з іншого – патріотизм може розглядатися як засіб маніпуляції громадською думкою в інтересах державного бюрократизму та мати негативний підтекст. Крім цього, не можна забувати і про існування варіативності «патріотизмів», що виражаються в акцентуванні уваги на етнічних, класових, державних або громадянських аспектах даного феномену.

Стан дослідження. У вітчизняному правознавстві питання патріотизму має особливу актуальність та розглядається крізь призму громадянського обов'язку, правової культури та конституційної відповідальності особи перед державою. Так, у працях В. Шевчука, О. Скакун, П. Рабіновича, О. Петришина акцентується увага на тому, що патріотизм має правову природу, адже він тісно пов'язаний із виконанням громадянами конституційних обов'язків, дотриманням законів, захистом незалежності та суверенітету держави.

Метою статті є розкриття сутності та еволюції патріотизму як державно-правового явища в історичній ретроспективі, визначення його філософських, політичних та правових засад, а також з'ясування, який саме вплив мав патріотизм на формування правосвідомості, державного суверенітету та громадянської відповідальності у різні історичні епохи.

Виклад основного матеріалу. Формування патріотизму, який являє собою одну з важливих ціннісних складових суспільного буття, обумовлено процесами соціалізації людей, у межах якої відбувалося створення спільнот з організованою правовою системою та державним устроєм.

На початку зародження держав у період античності прихильність до місця проживання, до своєї території отримала характер

етичного принципу, що визначав ставлення людини до державно-правової дійсності і реагування на суспільно-політичні явища та їх відповідність правам та інтересам своєї спільноти.

Ці процеси були характерні для усіх античних цивілізацій та реалізовувалися з урахуванням особливостей їх державно-правового устрою. Унаслідок цього саме поняття «патріотизм» набуло суттєво різного сутнісного наповнення та тлумачилось неоднаково.

Кожна регіональна цивілізація чи держава в історичному розвитку формувала власну систему світоглядних цінностей, які визначали специфіку розуміння патріотизму у межах певного культурного простору. До прикладу, у Давній Греції патріотизм набув форми морального та політичного принципу, що виражав громадянське почуття відданості своїй державі й готовність підпорядковувати особисті інтереси потребам Батьківщини. Тому вже у першій половині I тисячоліття до н. е. це явище дістало назву «патріотизм» (грец. Πατριότης – співвітчизник, патріс – Батьківщина).

Проте, варто зауважити, що становлення цього явища розпочалося задовго до появи самого терміну «патріотизм», а саме ще у XI–III століттях до нашої ери, у період формування героїчного грецького епосу, відомого як «гомерівський». Саме тоді були створені всесвітньо відомі міфи та легенди Давньої Греції про богів і героїв, а також епічні поеми Гомера – «Іліада» та «Одіссея», які мали величезний вплив на формування світогляду багатьох поколінь греків, серед яких були й видатні філософи, політичні діячі та полководці античної доби.

Архетипом патріотизму в Античній Греції виступав ідеал «арете» – зразок героїзму, доблесті та чеснот. У гомерівський період це поняття відображало прагнення людини до звершення подвигів, здобуття слави та визнання. Згодом, із розвитком філософської думки, моральних норм і суспільних традицій, арете у класичну добу Стародавньої Греції перетворилося на моральний взірць поведінки громадянина, що визначав його ставлення до власного громадянського обов'язку.

Таким чином, можна стверджувати, що головним світоглядним орієнтиром у Стародавній Греції було виховання добродісної особистості, а відтак – справжнього громадянина, готового до самопожертви заради інтересів та безпеки своєї Батьківщини.

Ця проблематика викликала значний інтерес та отримала особливу актуальність у багатьох філософів Стародавньої Греції. Зокрема, видатний мислитель Сократ, а пізніше й Платон, розглядали людське життя як таке, що має бути спрямоване не лише на задоволення особистих потреб, а й на досягнення суспільного блага та забезпечення гармонійного функціонування державно-правового буття.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на погляди видатного філософа Аристотеля, який по праву вважається засновником науки про державу, право та політику. Особливе значення у його праці «Політика» має поняття чесноти, яке він визначав як «заняття політикою та війною». За Аристотелем, найвищий прояв чесноти – це діяльність на користь співгромадян та благо держави.

В афінському суспільстві ідеали чесноти та громадянського обов'язку мали конкретне втілення. А отже, кожен вільнонароджений афінянин, досягнувши вісімнадцятирічного віку, урочисто був включений до списків громадян і складав клятву: «Я не осоромлю священної зброї і не покину побратима у бою; буду захищати все священне і заповітне, не зменшуючи сили й слави Батьківщини, а примножуючи їх; свідомо та розумно підкорятимусь існуючому уряду і законам – чинним та майбутнім; якщо хтось порушить закони або відмовиться їх виконувати, я чинитиму спротив сам та разом з іншими; шануватиму святині свого народу. У цьому нехай будуть моїми свідками боги» [1].

Загалом, патріотична свідомість давньогрецького народу формувалася разом із процесом державотворення та розвитком полісної системи.

Яскравим прикладом державницького патріотизму стало правління Олександра Македонського, який створив унікальне поліетнічне державно-правове утворення – Царство Македонське. Його значення у світовій історії полягало не лише в інтеграції народів Еллади, Передньої Азії та Північно-Східної Африки в єдиний правовий простір, а й у формуванні основ елліністичної цивілізації на завойованих територіях.

Водночас прикладом полісного патріотизму служили і численні грецькі державні утворення, що налічували близько 157 полісів із різними формами правління: від тиранії (попередниці сучасного тоталітаризму) та демократії до політії, яка й досі вважається ідеалом державного устрою. Незважаючи на невеликий політичний простір Еллади, кожен із цих полісів був суверенним утворенням у сучасному розумінні цього поняття.

Крім того, значний внесок у розвиток полісного патріотизму мали постійні війни та збройні конфлікти. Політична роздробленість і суперництво між грецькими містами-державами зрештою призвели до занепаду цивілізації Давньої Греції та підпорядкування її спершу Македонії, а згодом і Риму.

Після перемоги Риму у III Македонській війні Греція фактично втратила незалежність, а організацію її державного устрою було доручено спеціальній колегії десяти децемvirів. За наказом сенату ця комісія проводила заходи «з придушення духу партій та утвердження лише тих, хто визнає владу римлян». У цей період було здійснено спробу об'єднати грецькі поліси під егідою Ахейського союзу для протистояння римській експансії, однак це стало одним із останніх проявів елліністського патріотизму. У 146 році до н. е. спроба відновлення незалежності була придушена, а демократичні права громадян та конституційна система полісів були скасовані.

З цього часу розпочинається новий римський етап розвитку патріотизму та його розуміння, що відображав зміни у державно-правовому аспекті. Важливо зазначити, що ключовим чинником формування античного Риму було прагнення інтегрувати найкращі досягнення, що були отримані від завойованих народів і держав. У цьому сенсі спадщина Давньої Греції мала визначальний вплив на розвиток Риму, зокрема у сфері утвер-

дження основоположних політико-правових засад. Даний підхід стосувався і такого явища як патріотизм, що став ідеологічним підґрунтям формування та розвитку державності Риму.

Крім цього, варто зауважити, що римляни переклали латинською мовою найважливіші грецькі наукові трактати і літературні твори та здійснили комплекс інших перетворень, але при цьому таке слово як «Батьківщина» (*patria*) увійшло у латинську мову майже без змін. Унаслідок цього патріотизм як моральний та політико-правовий принцип грецьких полісів, сутність якого полягала у відданості Батьківщині та готовності ставити її інтереси вище власних, був успадкований римлянами, хоча і адаптований до реалій Римської держави.

Основою римського патріотизму було уявлення про особливе призначення та благословенність римського народу, якому сама доля визначила перемоги та історичну місію панування, при цьому Рим сприймався як найвища цінність, а служіння йому як священний обов'язок кожного громадянина, який мав бути готовим віддати усі свої сили, а за потреби – і життя, заради його величі та процвітання.

Вагомий внесок у формування та обґрунтування цієї ідеї зробив відомий римський філософ Полібій. Він вважав, що ідеальна держава – це така, у якій громадяни об'єднані спільною метою, мають належні їм права та сумлінно виконують обов'язки. Саме честь і патріотизм, за твердженням Полібія, роблять Рим непохитним і єдиним здатним сформувати потужну державу та управляти нею задля спільного блага [2].

Підсумовуючи, можна зазначити, що Античний Рим створив власну, самобутню цивілізацію, засновану на унікальній системі цінностей, сформованій у межах римського громадянського суспільства відповідно до його історичних особливостей. У цей період також відбулася еволюція патріотизму та перехід від республіканського, полісного типу до імперського, що супроводжувався наданням владі сакрального статусу.

Однак період розквіту Римської імперії (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) став водночас і початком її поступового занепаду. Досягнувши рівня наддержави й поширивши свої кордони від Британії до Кавказу та Персії, Рим поступово втрачав свої позиції. Однією з головних причин цього стало згасання пасіонарності, тобто готовності римлян до самопожертви заради Батьківщини та її інтересів. Загальний регрес моралі, утвердження у суспільній свідомості, особливо серед правлячої еліти, принципів «хліба і видовищ» та «після нас хоч потоп» призвели до девальвації ідеологічних і ціннісних основ державності, зокрема й патріотизму як усвідомленої готовності ставити суспільне благо вище за власні інтереси.

Ще однією важливою причиною занепаду стало поступове «розмивання» основи державності римського народу. Жителі завойованих провінцій, які отримали римське громадянство й користувалися його привілеями, часто не бажали виконувати покладені на них обов'язки, особливо військові. Самі ж римляни також не мали бажання служити у війську, перекладаючи цей тягар на найманців із підкорених територій. І як наслідок, римські легіони, сформовані переважно з іногородців, уже не відповідали високим ідеалам римського патріотизму та громадянської доблесті.

Суттєву роль у поступовому занепаді римського патріотизму відіграло становлення християнства, яке згодом перетворилося на одну з провідних світових релігій. У 325 році імператор Костянтин проголосив християнство офіційною релігією Римської

імперії, утвердивши догмат про «небесну Вітчизну» та про спільноту віруючих як особливий «народ Божий». Після прийняття нової віри римська правляча еліта почала використовувати її як засіб зміцнення політичної єдності держави та протидії локальному націоналізму і язичництву. У суспільній свідомості утверджувалося уявлення про християнську імперію як про земне втілення спільної Батьківщини для усіх послідовників Христа.

Відповідна трансформація світоглядних орієнтирів зумовила початок нового етапу в історії людства – Середньовіччя, яке вирізнялося домінуванням церковної ідеології та становленням феодальної державно-правової системи. Характерною рисою цього періоду стало поступове знецінення патріотизму як усвідомлення пріоритету інтересів держави. У межах європейської культури сформувалася лицарська етика, де головними чеснотами вважалися вірність Богові, королю чи обраній дамі серця, але не певному політичному чи державному утворенню. Поняття Батьківщини у цей час обмежувалося рамками власного феодального володіння, наділу або вотчини, що надавало патріотизму виразно вотчинного (феодального) характеру.

Упродовж усього періоду середньовічної епохи патріотизм як морально-етична цінність майже не підтримувався і не захоплювався. Через це явища національно-визвольного характеру траплялися рідко, поступаючись місцем хрестовим походам і численним релігійним війнам.

Наступна епоха, епоха Відродження та Просвітництва ознаменувала істотний злам у світоглядних орієнтирах європейського суспільства. Саме цей період відкрив шлях до переосмислення поняття «патріотизм» у його первісному, християнському змісті. Головною рисою нової доби стало відродження національної самосвідомості та прагнення до створення справедливої, спільної для всіх громадян Батьківщини.

Дослідженню цього питання присвячені праці Н. Макіавеллі, який як у своєму творі «Государь», так і в інших роботах, визначав головною метою політичного життя благо суспільства та неодноразово звертався до ідей патріотизму. Так, у заключних рядках «Государя» він зазначає: «... нехай після багатьох років очікувань Італія нарешті побачить свого спасителя. Не можу передати словами, з якою любов'ю зустріли б його жителі, що пережили численні іноземні вторгнення, з яким прагненням помсти, з якою непохитною вірою та сльозами!» [3]. Для Макіавеллі найважливішим призначенням людини був патріотизм, турбота про свободу, славу, велич і благо Батьківщини. Про це він також писав у своїх «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія»: «Якщо коли-небудь я міг прославити мою Батьківщину, навіть ризикуючи бути ображеним чи наражаючись на небезпеку, я завжди робив це з особливим бажанням, бо немає у житті людини більшого обов'язку» [4].

Проблемою сутності держави, а також її взаємозв'язків з громадянським суспільством і особистістю займався видатний мислитель Т. Гобс. Ці питання знайшли своє відображення у його праці «Левіафан». Гобс стверджував, що першоосновою державної влади є суспільний договір, за яким люди, що живуть у додержавному суспільстві конфліктів, укладають угоду з владою в обмін на закон, що визначає їхні права та обов'язки. Природним і необхідним наслідком такого договору є обмеження абсолютної волі кожного задля забезпечення блага і порядку для усіх. Громадяни повинні взаємно стримувати свої інтереси, щоб підтримувати суспільний мир. Цей

факт свідчить про відновлення у суспільній свідомості образу конкретної держави, Батьківщини. Таким чином, у даному контексті патріотизм сприймався як співпраця громадян із владою задля досягнення «загального блага» (національного інтересу) на основі права та закону [5].

Формування національної самосвідомості, що почалася в епоху Відродження у багатьох державах, актуалізувало також проблему виховання високоморальної людини-громадянина (М. Монтень, Т. Мор, Я. Коменський). Основою державно-правової реальності стало формування усвідомленої громадянської позиції основою якої були природні права (свобода, рівність, власність) (Дж. Локк). Аналогічної точки зору дотримувалися французькі філософи Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро та К. А. Гельвецій.

У період Нового часу, ідеологи Великої французької революції вбачали патріотичний підхід у необхідності створення і захисту держави та права, у якій пріоритетом визначалася свобода і боротьба проти королівської влади за власні громадянські права. Просвітителі стали розглядати взаємини між особою та державою як такі що побудовані на рівноправності, виступаючи проти деспотизму та обґрунтовуючи ідеї суспільного договору і природної рівності.

Після закріплення правових цінностей (свободи, рівності тощо) у період буржуазних революцій XVIII–XIX століть патріотизм став розглядатися також як прагнення захищати інтереси Батьківщини, у тому числі через збройний опір силам, як внутрішнім, так і зовнішнім, що перешкоджають утвердженню та зміцненню держави. Але особливо чітко зв'язок патріотизму простежується з ідеологічним обґрунтуванням зміцнення державного інтересу і безпеки. Цей зв'язок стає характерним у даному періоді, коли виникає потреба подолання феодальної роздробленості та необхідності відстоювання позиції держави у ворожому оточенні. Адже, саме так розуміли патріотизм за часів Французької революції XVIII століття, а також у процесі боротьби Пруссії та Італії за об'єднання своїх країн у XIX столітті. Як відомо, у цих країнах даний процес супроводжувався патріотичним піднесенням, без якого неможливо було б перемогти ті сили (Францію та Австрію), які перешкождали об'єднанню.

Загалом, починаючи з XVIII–XIX століть, патріотизм міцно увійшов у державно-політичний лексикон сучасних держав і до сьогодні слугує важливим ідеологічним чинником, що мобілізує громадян на захист Батьківщини, включно зі збройним протистоянням зовнішній агресії та внутрішнім політичним потрясінням.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що патріотизм пройшов довгий шлях формування своєї сутнісного наповнення та практичного втілення. Від Античності до сучасності він то виступав ключовим елементом консолідації суспільного життя, то втрачав значущість, поступаючись місцем іншим пріоритетам у залежності від історичних обставин та особливостей епохи.

Література:

1. Aristotle. Politics. Translated by Benjamin Jowett. Cambridge, MA: The Internet Classics Archive, MIT, 1994. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>.
2. Polybius: History Book 6 [Rome at the End of the Punic Wars Constitution of the Roman Republic] Translated by Oliver J. URL: https://constitution.org/1-History/rom/polybius6.htm?utm_source=chatgpt.com#google_vignette

3. Machiavelli N. The Prince (W. K. Marriott, Trans.). Dover Publications. 1994. (Original work published 1532). URL: <https://apeiron.iulm.it/retrieve/handle/10808/4129/46589/Machiavelli%2C%20The%20Prince.pdf>
4. Machiavelli N. Discourses on Livy (W. K. Marriott, Trans.). Dover Publications. 1994. (Original work published 1531). URL: <https://identityhunters.org/wp-content/uploads/2017/07/niccolo-machiavelli-discourses-of-livy.pdf>
5. Leviathan by Thomas Hobbes. 1651. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3207>

Ivchenko B.-Yu. The State-Legal Being of Patriotism in Historical Retrospective

Summary. This article explores the phenomenon of patriotism as a state-legal category within a historical

retrospective. The study traces the evolution of the concept of patriotism across various historical epochs – from collective loyalty to the state to a conscious legal participation of citizens in safeguarding state sovereignty and integrity. It is argued that the state-legal being of patriotism possesses a dual nature: on the one hand, it is reflected in the legal regulation of relations between the state and its citizens; on the other hand, it manifests in the moral and axiological dimension that determines an individual's readiness to act for the common good and in service of their homeland. Within this framework, patriotism emerges as an integrative factor contributing to the formation of national identity and the consolidation of the political and legal order.

Key words: patriotism, state, social contract, civic duty, historical retrospective, legal consciousness, sovereignty.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла 22.10.2025
Статтю прийнято 01.11.2025
Стаття опублікована 10.12.2025